

प्रकरण दुसरे

रिपब्लिकन पक्ष, उदय, फूट
व कार्य

प्रकरण दुसरे

रिपब्लिकन पक्ष - उदय, घटना, फूट व कार्य

डॉ. आंबेडकर आणि दलित चळवळ

आंबेडकरपूर्वकालात इंग्रजांचा सहवास तसेच इंग्रजांच्या शिक्षणविषयक धोरणामुळे भारतात आणि महाराष्ट्रात देखील समाज सुधारक निर्माण झाले. त्यामध्ये अस्पृश्यांमध्ये जागृती करण्याच्या, त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार, त्यांचे संघटन करण्याचा, त्यांच्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न या सुधारक मंडळींनी केला. यामध्ये विशेषतः महात्मा जोतिबा फुले यांच्यापासून खऱ्या अर्थाने या कार्यास सुरुवात झाली. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीही अस्पृश्यता निर्मूलन, शिक्षण प्रसार या क्षेत्रात अस्पृश्यांसाठी कार्य केले. गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागू बंदसोडे, शिवराम जानबा कांबळे यासारख्या अस्पृश्यांमधीलच सुधारकांनी अस्पृश्यांमध्ये जागृतीसाठी वर्तमानपत्रे सुरु केली. शिक्षण, सुधारणा व आत्मविश्वास निर्माण करून अस्पृश्यांना त्यांनी संघटीत करण्याचा प्रयत्न केला.

पुढे राजर्षि शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना वेगवेगळ्या प्रकारची मदत केली. त्यांना आपल्या संस्थानात वेगवेगळ्या पदाच्या नोकऱ्या देऊन त्यांच्यामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कारकिर्दीची सुरुवातही याच कालावधीत झाली. राजर्षि शाहू महाराजांनी आंबेडकरांना वेगवेगळ्या प्रकारची मदत केली होती. राजर्षि शाहूंच्या अस्पृश्योध्दाराच्या कार्याची बाबासाहेबांना माहिती होती.

माणगावच्या (१९२०) परिषदेहून परतल्यानंतर बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर प्रभावीपणे काम करणारी एखादी संघटना/संस्था असावी यादृष्टीने प्रयत्न सुरु केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व, विचार व चळवळी

१९२० नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व अस्पृश्य समाजाला मिळाले. माणगावच्या मार्च १९२० च्या परिषदेहून परतल्यानंतर बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्यादृष्टीने पावले उचलायला सुरुवात केली. भारतातील चार्तुवर्ण्यव्यवस्था व जाती व्यवस्थेमुळे गुलामगिरीत जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्य समाजामध्ये जागृती करण्याचे महान कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. भारतातील सामाजिक स्थिती व धर्माचा बाबासाहेबांनी मूलगामी असा अभ्यास केला होता. भारतीय समाजव्यवस्थेत विषमता मोठ्या प्रमाणात असून जातीजातीमधील उच्चनीचतेची उतरंड नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या तत्वावर आधारलेला समाज त्यांना निर्माण करावयाचा होता. इतरांप्रमाणे अस्पृश्यांनाही समाजात प्रतिष्ठा, न्याय मिळाला पाहिजे यादृष्टीने ते विचार करीत होते. इतरांप्रमाणे अस्पृश्यांनाही त्यांचे जन्मजात माणसू म्हणून असणारे हक्क आणि अधिकार मिळाले पाहिजेत असे त्यांचे मत होते. हिंदू समाज हा मागून काही अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार देणार नव्हता म्हणून अस्पृश्यांनी आपले मानवी हक्क मिळविण्यासाठी संघर्षासाठी तयार व्हावे असे आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना सांगितले होते.

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांमध्ये जागृती करून त्यांना या सामाजिक लढ्यासाठी सिध्द केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली १९२७ चा महाडचा सत्याग्रह, १९३०-३१ ची काळाराम

मंदिर प्रवेशाची चळवळ अशा प्रकारचे लढे दलित जनतेने लढले. त्यांना या लढयातून एक वेगळ्या प्रकारचा आत्मविश्वास आला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्वी अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी सत्यशोधक चळवळ महाराष्ट्रात कार्य करीत होती. पण या चळवळीचे नेतृत्व उच्चवर्णीय मराठा समाजाकडे होते. ते ही चळवळ स्वहितासाठी वापरत होते म्हणून बाबासाहेबांनी या चळवळीत सहभागी न होता दलितांची स्वतंत्र अशी चळवळ उभारली व तिच्या माध्यमातून राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा विविध प्रश्नावर लढे उभारले.

बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वातंत्र्य चळवळीपासून अलित्य राहिले. स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या नेत्यांनी आणि कार्यकर्त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर अस्पृश्यांना स्वातंत्र्यांत काय स्थान रहाणार, त्यांना बरोबरीने वागविले जाणार किंवा कसे, की पूर्वीप्रमाणेच दारिद्र्य, गुलामगिरीत जीवन जगावे लागणार काय ? याविषयीचे कधी स्पष्टीकरण केले नव्हते किंवा अस्पृश्यांना विश्वासात घेऊन तसे सांगितले नव्हते.

डॉ. आंबेडकरांची स्वातंत्र्याविषयकची भूमिका स्पष्ट होती. ते म्हणतात अस्पृश्य वर्गास स्वराज्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. किंबहुना त्याबद्दल त्यास इतर वर्गापेक्षा जास्त तळमळ लागली आहे. परंतु त्यास हवे असलेले स्वराज्य म्हणजे पूर्वीच्या स्वराज्याची आवृत्ती नको. ज्या स्वराज्यात त्यांच्या माणूसकीचा खून होणार नाही, ज्यात त्यांचे हक्कांचे संरक्षण योग्य प्रकारे होईल तसे स्वराज्य त्यास हवे आहे.^१ ते स्पृश्यांना सांगतात, आम्हाला सामाजिक, गुलामगिरीतून मुक्त करा म्हणजे आम्ही तुमच्या खांदयाला खांदा लावून राजकीय स्वातंत्र्यासाठी आमचे प्राण पणास लावून लढू.^२

अस्पृश्यांसाठी राजकीय हक्कांची मागणी

१९०९ च्या मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदयाने मुस्लिमांना राखीव जागा व स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात आले. यामुळे मुस्लीमांघे वेगळे राजकीय अस्तित्व मान्य करण्यात आले. पुढे १९१६ च्या लखनौ करारानुसार काँग्रेस व मुस्लीम लीग यांनी मुस्लीमांच्या स्वतंत्र राजकीय अस्तित्वाला मान्यता दिली. पुढे साऊथबरो समिती भारताततील निरनिराळ्या जातीच्या मताधिकारीविषयी चौकशी करण्यासाठी भारतात आली. २७ जानेवारी १९१९ ला साऊथबरो कमिशनला बाबासाहेबांनी अहवाल सादर करुन सर्वप्रथम दलितांच्या राजकीय हक्कांसाठी आवाज उठविला. मुंबई प्रांतीय विधीमंडळामध्ये अस्पृश्यांसाठी आठ जागा व मध्यवर्ती मंडळामध्ये एक अशा नऊ जागांची मागणी साऊथबरो कमिशनपुढे बाबासाहेबांनी केली. प्रौढ मतदान पध्दतीचीही त्यांनी मागणी केली. सुरुवातीस अस्पृश्यांसाठी राखीव जागा आंबेडकरांनी मागितल्या होत्या पण पुढे नेहरु समितीच्या अहवालामुळे व काँग्रेसच्या अस्पृश्यांविषयीच्या दुर्लक्षित दृष्टीकोनामुळे त्यांनी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. गोलमेज परिषदेत त्यांनी याच मागणीवर भर दिला होता.

वृत्तपत्रे व परिषदांमधून समाज जागृती

यर्तमानपत्रे ही समाजजागृतीसाठी महत्वाची भूमिका बजावू शकतात हे बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले आणि १९२० मध्ये 'मूकनायक', १९२४ साली 'बहिष्कृत भारत' अशा प्रकारीच वृत्तपत्रे सुरु केली. वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून अस्पृश्यांची दुःखे त्यांनी सरकारसमोर व लोकांसमोर तर मांडलीच पण अस्पृश्यांना त्यांच्या गुलामगिरीची जाणीव करुन दिली. त्यांच्यात नवी जागृती निर्माण केली. पुढे त्यांनी

समता, जनता, प्रबुद्ध भारत यासारखी पाक्षिके/वृत्तपत्रे सुरु करुन सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक स्वरुपाच्या अन्यायाविरुद्ध संघर्षासाठी दलितांना सिध्द केले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक ठिकाणच्या परिषदांमधून लोकांना मार्गदर्शन केले. त्यांच्यात जागृती केली. वृत्तपत्रे आणि सभा, परिषदा या आंबेडकर कालात लोकसंपर्काच्या दृष्टीने महत्वाची अशी साधने होती. त्याचबरोबर चळवळीचे आधारभूत घटक होते. समाजजागृतीसाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी वरील सर्व साधनांचा उपयोग करुन घेतल्याचे दिसते. पुढे बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी प्रभावीपणे व संघटितपणे कार्य करता यावे म्हणून बहिष्कृत हितकारीणी सभा नावाची संस्था स्थापन केली.

बहिष्कृत हितकारीणी सभा

२० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारीणी सभा' ही संस्था स्थापन करण्यात आली. सर चिमणलाल सटेलवाड अध्यक्ष तर डॉ. आंबेडकर हे व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष होते. परांजपे, नरीमन, बाळासाहेब खेर (मुंबई प्रांत माजी मुख्यमंत्री) अशी काही मंडळी व्यवस्थापन समितीत होती. अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे, त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे, तसेच गान्हाण्यांची दाद लावून घेणे अशी ताबडतोबीची उद्दीष्टे या सभेने जाहीर केली होती.^३ बहिष्कृत हितकारीणी सभेमार्फतच १९२७ चा महाड येथील सत्याग्रह तसेच मंदिर प्रवेशाची चळवळ बाबासाहेबांनी हाती घेतली. या सभेने अस्पृश्यांच्या मनात स्वाभिमान निर्माण केला. शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा हे या सभेचे घोषवाक्य होते.

स्वतंत्र मंजूर पक्ष

बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यापक दृष्टीकोन समोर ठेवून, अस्पृश्यांसह हिंदी श्रमजीवी वर्गाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व त्यांच्या कल्याणासाठी काम करण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मंजूर पक्ष नावाचा पक्ष स्थापन केला. " अस्पृश्यांच्या सुख-दुःखाशी समरस झालेली सवर्ण हिंदू जातीतील अन्य काही मंडळी असतील तर त्यांनादेखील या नव्या पक्षाचे दरवाजे खुले असतील."⁸ असे बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते. १९३७ च्या निवडणुकांत मजूर पक्षाला घवघवतीत यश मिळाले आणि एकूण १७ पैकी १३ उमेदवार निवडून आले. मजूर पक्षाच्या राजकीय अस्तित्वाच्यादृष्टीने हे यश खूप महत्वाचे होते.

स्वतंत्र मजूर पक्ष हा कुठल्याही एका जातीपूरता मर्यादित असा नव्हता. वेगवेगळ्या स्तरातील आणि जातीतील अनेक लोक या पक्षामध्ये होते. १९३७ च्या निवडणुकीत बाबासाहेबांनी पक्षाच्यावतीने ज्या उमेदवारांना निवडणूक लढविण्यासाठी अधिकृत केले होते त्यांच्या जातीचा विचार केला तर असे दिसते की, बहुतेक उमेदवार अस्पृश्यांतील महार, मांग जातीचे, काही सी.के.पी. जातीचे आणि ब्राम्हण जातीचेही होते.⁹

१९३९ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धास सुरुवात झाली. या युद्धात भारतीयांचे सहकार्य मिळविण्यासाठी सरकार अनेक योजना जनतेसमोर मांडीत होते. अशाच प्रकारची एक योजना घेऊन क्रिप्स भारतात येणार होते. या योजनेमधून जसे इतर राजकीय पक्षांना काहीतरी मिळणार होते तसे अस्पृश्यांनाही मिळाले पाहिजे अशी बाबासाहेबांची भूमिका होती. या कारणासाठी त्यांनी हा पक्ष १९४२ ला बरखास्त केला.

गांधीजींचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य

अस्पृश्यता हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. तो नाहीसा करण्यासाठी अनेक सुधारकांनी प्रयत्न केले. १९१७ साली विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या प्रयत्नामुळे कलकत्याच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात अस्पृश्यता नाहीशी करण्यासाठी काँग्रेसने प्रयत्न करावेत असा ठराव पास केला. १९२० साली विठ्ठल रामजी शिंदे यांना काँग्रेस वर्कींग कमिटीमध्ये घेण्यात आले.

१९२० पर्यंतच्या बहुसंख्य काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांचा सामाजिक प्रश्नाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन अगोदर राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले की सामाजिक प्रश्न सोडविता येतील असा होता. १९२० मध्ये भारतीय राजकारणात गांधीजींचे आगमन झाले. त्यांनी वरील विचाराला विरोध केला या संदर्भात ते म्हणतात, 'स्वराज्याचा खरा अर्थ सामाजिक प्रश्नांना बगल देऊन काँग्रेसजनांना समजणार नाही. सामाजिक अनिष्ट रुढींचे उच्चाटन हा आपण मिळविणार असलेल्या स्वराज्याचा खरा अर्थ असला पाहिजे.'^६ यावरून सामाजिक प्रश्नांकडे, अनिष्ट रुढींकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन गांधींचा इतरांपेक्षा वेगळा होता असे म्हणता येईल. 'अस्पृश्यतेसारख्या अन्यायमूलक रुढीला धर्मशास्त्रांचा पाठींबा असण्याची शक्यता नाही असेच त्यांना वाटत असे. म्हणून शास्त्रामध्ये अस्पृश्यता निवारणाला आधार शोधण्याची त्यांनी खटपट केली. पण ती निष्फळ ठरली. तेव्हा शास्त्रे काहीही म्हणोत, अस्पृश्यता ही हिंदूधर्माच्या तत्वप्रणालीशी विसंगत आहे. ती सैतानाची क्लृप्ती आहे. तो धर्म नसून अधर्म आहे.'^७ असे म्हणून गांधींनी अस्पृश्यतेचा अगदी कडक शब्दात धक्का केला.

अस्पृश्यांची दुःखे, यातना, छळ पाहून महात्मा गांधीच्या मनात दया निर्माण होते आणि त्यापोटीच ते बोलतात. सेवाधर्म म्हणून आपण अस्पृश्यांवर दया दाखविली पाहिजे, अस्पृश्यता निवारण केले पाहिजे असे ते तळमळीने म्हणतात ' केलेल्या पापाचे प्रायश्चित्त म्हणूनच पश्चातापदग्ध होऊन ते फेडण्यासाठी अस्पृश्यता निवारण केले पाहिजे' अशी महात्मा गांधीची भूमिका होती. गांधीजी म्हणत की, मी सनातनी आहे. यावरून महात्मा गांधीजीना हिंदू धर्मग्रंथ शास्त्रे व त्यातील विचार मान्य होते हे स्पष्ट होते. सुरुवातीची त्यांची कर्म, वर्ण, जातीव्यवस्था यावरील मते मोठी सनातनी वाटतात. जोपर्यंत अस्पृश्यतेचा कलंक आहे, तोपर्यंत स्वराज्य मिळाले तरी ते खरेखुरे स्वराज्य नव्हे, असे एकदम सनातनी विचाराला धक्का देणारे क्रांतीकारक विचारही त्यांनी मांडले आहेत. त्याबरोबरच मला वर्णाश्रम व्यवस्था मान्य आहे असे धर्मप्रणित विचार गांधीजींनी प्रकट केलेले आहेत. अर्थात कालांतराने मात्र त्यांच्या विचारात बऱ्याच अंशी बदलही झालेले होते.

जातीभेदातून पोसल्या जाणाऱ्या फुटीरप्रवृत्तीला उत्तेजन देऊन हिंदू समाजात बेदिली निर्माण करण्यासाठी व राष्ट्रीय चळवळीला शह देण्यासाठी इंग्रज तिचा वापर करित आहेत हे त्यांना कळून चुकले. इंग्रजांचे हे आवाहन स्विकारून दलितांना राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रवाहात सामील करून घ्यावयाचे तर अस्पृश्यता निवारणाचा कार्यक्रम अधिक तत्परतेने व संघटितपणे पुढे रेटणे आवश्यक होते. म्हणून गांधीजींनी १९३२ साली हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली आणि एक वर्ष स्वतःला हरिजन कार्याला पूर्णपणे वाहून घेतले. अस्पृश्यता निवारण्यासाठी सवर्ण हिंदूंची मते तयार करण्यासाठी त्यांनी प्रचार दौरे काढले. सवर्णांची विवेकबुद्धी, न्यायनिष्ठा व देशप्रेम जागृत करण्यावर गांधीचा भर असल्यामुळे त्यांचा अस्पृश्यता निवारणाचा कार्यक्रम अत्यंत मर्यादित

राहिला. शिक्षणसंस्था, मंदिरे, पाणवठे व इतर सार्वजनिक ठिकाणे यामध्ये अस्पृश्यांना प्रवेश मिळवून देण्यापलिकडे या कार्यक्रमाची मजल गेली नाही. सहभोजने व आंतरजातीय विवाह यांचा त्यामध्ये समावेश झाला नाही.^८ अस्पृश्यांच्या संदर्भात, 'आम्हाला तुमचे उपकार म्हणून नकोत, आम्हाला आमचे जन्मजात हक्क आहेत ते पाहिजेत' ही डॉ. आंबेडकरांची जशी खणखणीत व रोखठोक भूमिका होती. त्याप्रमाणे गांधीजी भूमिका घेऊ शकले नाहीत. डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या महाडच्या सत्याग्रहावेळी (१९२७) सनातनी हिंदूनी अस्पृश्यांवर हल्ले केले हेवृत्त समजताच गांधीजी प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतात, 'प्रत्यक्ष अस्पृश्यतेलासुध्दा कोणत्याही विवेकाचे पाठबळ नाही. ती संस्था मोडकळीस आली आहे व नामधारी सनातनी केवळ पाशवी बळावर तिला टिकवू पहात आहेत.'^८

गांधीजींच्या वरील सर्व विचारांचा विचार केल्यास असे दिसते की, सुरुवातीस सनातनी विचारांचे असणारे गांधीजी दिवसेंदिवस बदलत होते. "महात्मा गांधीजीनी १९२० सालापासून अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर, अस्पृश्यतेच्या विरोधी, अस्पृश्यतेसंबंधी विचार मांडलेले होते आणि अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रत्यक्ष कृतीची पावलेही टाकलेली होती. ब्रिटीश सरकारविरुद्ध स्वातंत्र्य संपादन करण्यासाठी उठावांची, सत्याग्रहाची, असहकाराची आणि चलेजाव ची त्यांनी वेळोवेळी भूमिका घेतली. तशी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी भूमिका ते घेऊ शकले नाहीत. असे त्यांच्या या प्रश्नावरील १९२० ते १९४७ सालापर्यंत वेळोवेळी मांडलेल्या विचारांवरून व या प्रश्नावरील त्यांच्या कृतीवरून वाटते.'^{९०} त्याच्याही पुढे जाऊन असे म्हणता येईल, 'इंग्रजांच्या राजनीतीला शह देणे आणि हिंदू समाजातील फुटीला आळा घालणे हे गांधींच्या अस्पृश्यांसंबंधीच्या धोरणाचे एक महत्त्वाचे अंग होते.'^{९१}

शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन

बदलत्या राजकीय समीकरणानुसार बाबासाहेबांना अस्पृश्यांचा देशव्यापी असा राजकीय पक्ष स्थापन करावयाचा होता. त्यासाठी १७ ते २० जुलै १९४२ या काळात सर्व अस्पृश्यांचे अधिवेशन नागपूर येथे झाले. अधिवेशनातील ५ वा ठराव असा होता, दलित वर्गाची राजकीय चळवळ चालविण्यासाठी मध्यवर्ती संस्था स्थापण्याची वेळ आली आहे असे या परिषदेचे मत आहे. यासाठी ऑल इंडिया शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन नामक संस्था स्थापन करित असून, स्थानिक सर्व संस्थाना तिच्या नियंत्रणासाठी घेण्याची विनंती ही परीषद करित आहे.^{१२} यावेळेस जुना स्वतंत्र मजूर पक्ष बरखास्त झाला होता.

शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनने वेगवेगळ्या ठिकाणी अधिवेशने, सभा, मेळावे घेऊन पक्षाच्या कार्यकत्यांना मार्गदर्शन केले. भारताच्या जवळजवळ सर्व प्रांतात आपल्या शाखा सुरु केल्या. एन. शिवराज (मद्रास) हे या पक्षाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष होते. या पक्षाच्या 'दलित विद्यार्थी वर्ग परिषद', म्युनिसिपल कामगार परिषद, अखिल भारतीय महिला परिषद अशा शाखा निर्माण होऊन, पक्षाचे कार्य जोमात चालू होते. पण १९४६ आणि १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकात मात्र शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या मातब्बर नेत्यांचा पराभव झाला. डॉ. आंबेडकरांचाही पराभव झाला. पी.एन. राजभोज व एम.आर. कृष्णन हे दोन उमेदवार निवडून येऊ शकले. आंबेडकरांना 'शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या' मर्यादा माहीत होत्या.

१९५० च्या दशकात बदलत्या राजकीय स्थित्यंतरांकडे बाबासाहेब लक्ष देऊन होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण दलितांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळणार का ? त्यांच्या

आर्थिक स्थितीत बदल होणार कां ? या विचारात ते सतत असत. दलितांच्या हितासाठी मार्गदर्शक तत्वे असली तरी त्यांची अमंलबजावणी होईलच असे नव्हते. कारण त्यांना घटनेप्रमाणे न्यायालयीन संरक्षण नव्हते. त्यासाठी काँग्रेसला पर्यायी असा एक राजकीय पक्ष अस्तित्वात आला पाहिजे तो लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद मानणारा असला पाहिजे, इ. गोष्टी बाबासाहेबांच्या मनात घोळत होत्या. हा राजकीय पक्ष एका जातीचा असू नये, त्यात डॉ. राम मनोहर लोहिया, एस.एम.जोशी, प्र.के. अत्रे वगैरेसारखे लोकही असावेत यादृष्टीने बाबासाहेबांचे प्रयत्न सुरु होते.^{१३}

एक सर्वव्यापी असा राजकीय पक्ष असावा हा विचार आणि धर्मातराचाही विचार त्यांच्या डोक्यात घोळत होता. दलित चळवळ ही नव्याने अस्तित्वात येणारा रिपब्लिकन पक्ष आणि 'बुध्द धम्म' यांच्या वळणावर येवून ठेपली होती. धर्मातराच्या एक दिवस आधी म्हणजे १३ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूरातील शाम हॉटेलात बाबासाहेबांचे कार्यकर्त्यांसमोर शेवटचे भाषण झाले. त्यात ते म्हणतात, "मला माहीत आहे की, तुम्हाला धर्मापेक्षा राजकारणात अधिक रस वाटतो पण मला मात्र राजकारणापेक्षा धर्मात अधिक रस वाटतो. शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनने दलित वर्गात स्वाभिमान व आत्मप्रतिष्ठा निर्माण केली आहे. परंतु दलित वर्गीयांनी आपल्यामध्ये आणि इतर समाजामध्ये एक मोठी भिंत उभी केली आहे. परिस्थिती अशा थराला आली आहे की, अस्पृश्य वर्गातील उमेदवाराला इतर लोक मते देत नाहीत आणि ते स्वतःसुध्दा दुसऱ्या पक्षातील लोकांना मते देत नाहीत. तेव्हा त्यांनी, ज्या लोकांना दलितांच्या गाऱ्याविषयी सहानुभूती आहे त्यांच्या सहाय्याने एक राजकीय पक्ष स्थापावा आणि दुसऱ्या पक्षातील नेत्यांबरोबर काम करण्याचा प्रयत्न करावा. आता परिस्थितीचा आढावा घेण्याची वेळ आली आहे."^{१४}

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बाबासाहेबांसह लाखो अनुयायांनी बौद्ध धम्माची दिक्षा घेतली. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असणारा राजकीय पक्ष अस्तित्वात येणार होता. परंतु ६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांचे महानिर्वाण झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अकाली मृत्युमुळे दलित जनतेला हादरा बसला. दलित समाजात प्रचंड अशी नेतृत्वाची पोकळी निर्माण झाली. डॉ. आंबेडकरांनंतर सर्वांना बरोबर घेऊन जाणारा दलितांना खंबीर असा नेता मिळाला नाही. यामुळे दलित समाजाची कोंडी झाली.

ही कोंडी फोडण्यासाठी, सर्व दलितांना संघटित ठेवण्यासाठी व आंबेडकरांचे स्वप्न साकार करण्यासाठी शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनने प्रयत्न सुरु केले. शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या नेत्यांनी एकत्र येऊन एक 'प्रेसिडीयम' (सामुहीक मंडळ) स्थापण्याचा निर्णय घेतला.

या सामुहीक नेतृत्वाची निवड करण्यासाठी व कार्याची दिशा ठरविण्यासाठी ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या कार्यकारी मंडळाची बैठक घेण्यात आली. बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी राजाभाऊ खोब्रागडे होते. सदर प्रसंगी देशातील अनेक राज्यातून मान्यवर नेते हजर झालेले होते. ही बैठक दोन दिवस चालली. सदर बैठकीमध्ये अध्यक्ष म्हणून राजाभाऊ खोब्रागडे यांची निवड करण्यात आली. जनरल सेक्रेटरीची निवड करण्याचा त्यांना अधिकार देण्यात आला. त्यानुसार श्री हरदास आवळे यांची पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून निवड करण्यात आली.^{१५}

देशभरातील सात लोकांचे एक प्रेसिडीयम (सामुहीक मंडळ) स्थापन करण्यात आले. ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी हे प्रेसिडीयम निर्माण झाले. बाबासाहेबांच्या ठिकाणी प्रेसिडीयमला मानायचे या निर्णयास सर्व प्रमुखांनी कार्यकर्त्यांनी स्वतःस बांधून घेतले.

काही काळ या प्रेसिडीयमने चळवळीत आपली हुकूमत चालवली. परंतु नेतृत्वाच्या संघर्षापायी प्रेसिडीयम लवकरच मोडकळीस आले व बरखास्त न करताच ते संपुष्टात आले.

डॉ. आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतरच्या काळात देशात १९५७ च्या म्हणजे दुसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुका जाहीर झाल्या. या निवडणुकीत शेल्डयूल्ड कास्ट फेडरेशन या पक्षाच्या नावाखालीच निवडणुका लढविण्याचे शेल्डयूल्ड कास्ट फेडरेशनच्या पक्षाच्या नेत्यांनी ठरविले होते. महाराष्ट्रामध्ये या पक्षाने संयुक्त महाराष्ट्र समितीबरोबर युती केली. या निवडणुकीत मा. दादासाहेब गायकवाड, बी.सी. कांबळे, एस.के. डिगे, जी.के. माने, हरिराव सोनुले, दत्ता कट्टी, एन. शिवराज, के.मु. परमार, बी.डी. साळुंखे इ. लोकसभेचे खासदार म्हणून निवडून गेले. याचबरोबर कर्नाटक विधिमंडळावर दोन, मुंबई विधिमंडळावर १३ उमेदवार, पंजाब विधिमंडळावर ५ असे एकूण २० उमेदवार विधानसभांवर निवडून आले होते.^{१६}

हे सर्व उमेदवार रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेनंतर रितसर रिपब्लिकन पक्षात येऊन दाखल झाले.

रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणामुळे दलित जनतेला प्रचंड असा हादरा बसला होता. अशाही परिस्थितीत, आंबेडकरांना अभिप्रेत असणाऱ्या रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेसाठी दलित नेत्यांनी एकत्र येऊन प्रयत्न सुरु केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पराताल सर्व दलितांना राजकीयदृष्ट्या संघटित करण्यासाठी व त्यांना सर्व प्रकारचे मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी 'बहिष्कृत हितकरणी सभा' या संस्थेच्या स्थापनेनंतर स्वतंत्र मजूर पक्ष शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन हे दोन पक्ष निर्माण केले होते. परंतु शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनला फारशी लोकप्रियता न मिळाल्यामुळे व बदलत्या राजकीय वातावरणामुळे हा पक्ष बरखास्त करून आंबेडकरांना 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' हा पक्ष स्थापन करावयाचा होता. त्यांनी आपण रिपब्लिकन नावाचा एक राजकीय पक्ष काढणार आहोत असे जाहीर केले व तो पक्ष सर्वांना खुला राहिल, त्यात तीन मार्गदर्शक तत्वे, 'स्वातंत्र्य, समता व बंधुता' ही असतील असे सांगितले.^{१७}

३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशनचे अखेरचे अधिवेशन नागपूर येथे भरले. या अधिवेशनात शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन हा पक्ष बरखास्त करून रिपब्लिकन पक्ष स्थापण्याचे ठरविण्यात आले व अशा आशयाच्या ठरावाला बी.एस. गोरे व बी.पी. मौर्य या दोघांनी अनुमोदन दिले. यावेळी बी.पी. मौर्य म्हणाले की, "नदी ओलांडून गेल्यानंतर पुढील प्रवासात वाटचाल करताना नदी ओलांडताना वापरलेली होडी कोणी खांदयावर वाहून नेत नाहीत. भारतात अस्पृश्यांना राजकीय असित्त्व नव्हते. ते मिळण्यास 'दलित फेडरेशनची' होडी आम्हाला उपयोगी पडली आहे. आम्ही नदी ओलांडली आहे. काँग्रेसच्या पंज्यातून अस्पृश्यांना, दिनदुबळ्यांना सोडविण्याचे कामदेखील दलित फेडरेशनने केले. बाबासाहेबांच्या तालमतीत आम्ही शत्रू पक्षाबरोबर दोन हात करायला आता समर्थ झालो आहोत. आम्ही कमावलेली ताकद आता खुल्या मैदानात शत्रुपक्षाशी दोन हात खुले करून आम्हाला आजमावून पहावयाचे आहे आणि म्हणून दलित फेडरेशनचे विसर्जन करून आम्ही 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाची' स्थापना करित आहोत."^{१८}

रिपब्लिकन पक्षाची घटना

३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली. त्यांनी या नव्या पक्षाची घटना तयार केली. या घटना समितीमध्ये अॅड बी.सी. कांबळे, बाबू हरदास आवळे आणि बॅ. खोब्रागडे होते. या घटनेचा अंमल १० मार्च १९५९ पासून करण्यात आला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निर्वाणानंतर स्थापन झालेल्या रिपब्लिकन पक्षाने आपले ध्येय व उद्देश जाहीर केले. ते पुढीलप्रमाणे -

१. रिपब्लिकन पक्ष हा सर्वांना कायदयापुढे समान समजेल आणि स्वातंत्र्य व समता प्रस्थापित करेल. लोकांचे हित हे साध्य तर राज्य ते प्राप्त करण्याचे साधन आहे असे समजेल. प्रत्येक भारतीयाला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य असेल. सर्वांना समान संधी दिली जाईल. मात्र ज्यांना पूर्वी समान संधी नव्हती, त्यांना पक्ष खास सवलती देण्याचा प्रयत्न करेल. पक्ष लोकांच्या गरजा आणि गुलामी आणि भिती याविषयी करावयाच्या कार्यवाही/कार्याबद्दल राज्याला सतर्क करेल. तसेच हा पक्ष व्यक्तीगत व सामाजिक हिताच्या दृष्टीकोनातून लोकशाहीचा पुरस्कार करेल. आणि
२. अनुसुचित जाती, जमाती, बौद्ध, मागासवर्ग यामधील लोकांना संघटित करेल. शेतकरी, शेतमजूर आणि कारखान्यांतील मजूर यांनाही संघटित करेल. सर्व अल्पसंख्याकांना त्यांचे हक्क मिळवून देईल आणि लोकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी पक्ष सतत प्रयत्नशील राहील.^{१९}

सर्वसामान्यांचे प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने रिपब्लिकन पक्षाने तशा प्रकारची आपली ध्येय व उद्दीष्टे निर्माण केलेली होती.

रिपब्लिकन पक्षातील फूट

दिनांक ३-१०-१९५७ रोजी रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाली. रितसर पक्षाची स्थापना झाल्यानंतर अवघ्या दोन वर्षांतच या पक्षात फूट पडली व तेव्हापासून फूटीची प्रक्रिया सुरु झाली.

रिपब्लिकन पक्षाची घटना तयार करण्याबाबत झालेल्या मतभेदावरून जुन्या व नव्या पुढाऱ्यांतील अंतर वाढत गेले. ३ ऑक्टोबर १९५८ च्या आत पक्षाची घटना तयार करून त्याप्रमाणे पदाधिकाऱ्यांच्या निवडणूका घेण्यात याव्यात असे प्रेसिडीयमच्या बैठकीत ठरविण्यात आले होते. पण ठरलेल्या मुदतीच्या आत घटना तयार करण्याची पुरेशी काळजी घेण्यात आली नाही. तेव्हा ३ ऑक्टोबर १९५८ नंतर जुना पक्ष आपोआप बरखास्त झाला. अशी विरोधी मंडळीनी भूमिका घेतली. त्यांनी नागपूर येथे १४ मे १९५९ रोजी आपली वेगळी परिषद घेतली आणि श्री आवळे, श्री बी.सी. कांबळे व दा. ता. रुपवते यांच्या नेतृत्वाखाली दुरुस्त रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली.^{२०}

दलित समाजासाठी कार्य कारणारा तू मोठा नेता की मी यावरून पक्षामध्ये मतभेद सुरुवातीपासूनच होते. या पक्षात असणारे नेते बी.सी. कांबळे, दा.ता. रुपवते, हरिदास आवळे मंडळी ही सुशिक्षित व तरुण होते. त्यांनी घटना निर्मितीचा तांत्रिक मुद्दा उपस्थित करून "दुरुस्त रिपब्लिकन" नावाचा पक्ष निर्माण केला. तर जुन्या नादुरुस्त रिपब्लिकन पक्षामध्ये जुने अनुभवी व अल्पशिक्षित नेते होते. यामध्ये दादासाहेब गायकवाड, आर.डी. भंडारे, एन. शिवराज असे नेते होते. "बौद्ध धर्मातराच्या

आंबेडकरांच्या साधनाला दुरुस्त रिपब्लिकन नेत्यांनी साध्य मानल्याने ते राखीव जागा, सवलती व बौध्दांच्या मागण्या इ. स्वजात गटातील सुरक्षितता समजून घटनेच्या चौकटीत अडकून पडले. त्यामुळे त्यांना "शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन"ची रेषा ओलांडता आली नाही. तर दुसऱ्या बाजूला नादुरुस्त नेत्यांना बाबासाहेबांच्या व्यूहरचनेचे भान असल्याने त्यांनी "मजूर पक्षाचा" वारसा चालवला आणि भूमिहीनांच्या लढयाचे नेतृत्व करून दलित जातींच्या सवलतींच्या राजकारणाची सीमा ओलांडून सर्व वर्गात स्वतःला परावर्तित केले."^{२१}

रिपब्लिकन पक्षाच्या फुटीस पुढील कारणे कारणीभूत ठरली.

"पक्ष स्थापनेच्या काळचे ऐक्य पक्ष राबविण्याच्या वेळीही टिकविणे आवश्यक होते. तशी कायमस्वरूपी यंत्रणा होणे आवश्यक होते. कारण बाबासाहेबांच्या महानिर्वाणानंतर जी राजकीय नेतृत्वाची पोकळी निर्माण झाली होती ती भरून निघणे कठीण होते. त्यांचे नेता म्हणून मार्गदर्शन आणि सामर्थ्य नव्या रिपब्लिकन पक्षाच्या नेत्यांना लाभणार नव्हते. तेव्हा प्रमुख लोकांना व नेत्यांना साक्ष ठेऊन अशी यंत्रणा निर्माण करायला हवी होती आणि त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी विस्तृत स्वरूपाची यंत्रणा निर्माण करावयास हवी होती असे काही प्रयत्न स्थापनेच्यावेळी झाले नसल्याने किंबहुना नेत्यांमधील बेबनाव कमी होत नसल्याने रिपब्लिकन पक्ष स्थापन होण्याच्या अगोदरच दुभंगलेला होता."^{२२}

रिपब्लिकन पक्षाला फुटीची लागण झाली. परंतु हा पक्ष फुटू नये म्हणून तसेच त्याचे गट निर्माण होऊ नयेत म्हणून त्याच्या ऐक्याचेही प्रयत्न झाले. यासाठी रिपब्लिकन पक्षाच्या प्रमुखांच्या बैठकाही घेण्यात आल्या. पक्ष ऐक्यासाठी दि. १४

नोव्हेंबर १९५९ रोजी पंचायत हॉल परेल, मुंबई येथे झालेल्या रिपब्लिकन प्रतिनिधीच्या बैठकीप्रमाणे ६ सदस्यांची एक कमिटी नेमण्यात आली. या कमिटीला खालील सदस्य हजर होते.

१. यशवंत आंबेडकर (निमंत्रक)
२. एन. शिवराज
३. दादासाहेब भा. कृ. गायकवाड
४. बी. सी. कांबळे
५. एच. डी. आवळे
६. आर. डी. भंडारे

दादासाहेब रुपवते व प्रा. ज. रोहम हे निमंत्रित म्हणून हजर होते. आपल्या प्रास्ताविक भाषणात भैय्यासाहेब आंबेडकर यांनी उपस्थितांचे आभार मानले.^{१२३}

यानंतर १९६२ च्या लोकसभेच्या तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकात रिपब्लिकन पक्षाच्या कुठल्याही गटाचा एकही उमेदवार निवडून आला नाही. पक्षाची प्रतिमा खालावली. ती सावरण्यासाठी ऐक्य होणे गरजेचे होते. “भैय्यासाहेब आंबेडकर यांनी दोन्ही गट एकत्रित करण्यासाठी एक कमिटी नेमली. दोन्ही गटातील मान्यवर नेत्यांना त्यात स्थान देण्यात आले. शुक्रवार दि. २० एप्रिल १९६२ रोजी आमदार निवास मुंबई येथे पक्षीय ऐक्याच्या करारावर चर्चा झाली. परंतु या चर्चेमुळे पक्षाची एकी होऊ शकली नाही. पक्षाच्या ऐक्याबाबत चर्चा करूनही दोन्ही गट तसेच अस्तित्वात राहिले. त्यामुळे विविध गटाना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न असफल झाले.

उलट आपआपसातल्या मतभेदातून या पक्षाचे आणखी तुकडे होत गेले. १९६५ साली दादासाहेब गायकवाड व आर.डी. भंडारे यांच्यात संघर्ष सुरु झाला. भूमिहीनांच्या लढया व्यतिरिक्त 'रस्त्यावरचे राजकारण' १९६० ते १९७० हया दशकात रिपब्लिकन पक्षाने न केल्यामुळे तो संसदीय चक्रात अडकला. सर्वसामान्य जनतेचा पक्ष बनण्याऐवजी तो त्यामुळे एका जातीचा पक्ष बनला आणि पक्षात नेत्यांचा खंडीगणिक भरणा असल्याने १९६७ च्या निवडणुकीपूर्वी नव्या सत्ताकाक्षेने पछाडून सर्व दलित समाजाची प्रगती करणाऱ्या जनआंदोलनाचा क्रांतीकारी मार्ग सोडून दिला आणि व्यक्तीगत स्तरावरील संसदीय राजकारणाचा वर्गांतर करून काँग्रेस पक्षात जाण्याचा मार्ग आर. डी. भंडारे प्रभूतीनी स्विकारला.^{२४} १९६५ मध्ये भंडारे काँग्रेसमध्ये गेले. काँग्रेसने त्यांना बिहारचे राज्यपाल नेमून इतर सत्ताकांक्षी रिपब्लिकन नेत्यांसमोर आशेचे गाजर धरले.

त्यानंतर १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये विदर्भामध्ये आवळे यांनी स्वतंत्र गट स्थापन केला. त्यामुळे गायकवाड गट, बी.सी. कांबळे गट, आवळे गट व भंडारे गट असे अनेक गट अस्तित्वात आले.

१९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी १ वर्ष म्हणजे १९६६ मध्ये दा. ना. रुपवते यांनी ऐक्याविषयी प्रयत्न करण्याचा, सभा संमेलनाद्वारे ऐक्याच्या संदर्भात जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांना एकत्र करून त्यांच्यामध्ये समेट घडवून आणण्यासाठी त्यांनी पुण्यात 'ऐक्य' परिषद बोलावली. सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांना बोलावले. परंतु दादासाहेब गायकवाड सोडल्यास कोणीही प्रमुख पुढारी हजर नव्हते. त्यामुळे हा ऐक्याचा प्रयत्न सफल होऊ शकला नाही.^{२५}

१९६६ सालापर्यंत कांबळे गट जवळजवळ नामशेष झाला होता. त्यामुळे १९७० साली रिपब्लिकन पक्ष पुन्हा फुटला व दादासाहेब गायकवाड व खोब्रागडे गट अस्तित्वात आले. १९७१ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वेळेसच पुण्यास वकिली करीत असलेले रुपवते प्रबुद्ध भारतचे संपादक म्हणून मान्यता पावलेले होते. यशवंतराव चव्हाणांनी तर्कतीर्थांना हाताशी धरून रुपवत्यांना वाईत विश्वकोशाच्या संपादक मंडळात सामावून घेतले आणि लक्ष्मणशास्त्री जोशींनी या बुद्धीमान दलित नेत्याला काँग्रेसमध्ये सामील होण्यास प्रयत्न केले.^{२६}

काँग्रेस पक्षामध्ये रिपब्लिकन नेते डेरेदाखल होत होते तर काही युती करून काही पदरात पडते का ते पहात होते. रिपब्लिकन पक्षाचे तुकडे होणे चालूच होते. शेवटी भैय्यासाहेब आंबेडकरांनी एकीकरणासाठी शेवटचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या मुलाखतीमध्ये सांगितले की, "१९७४ च्या जानेवारीत मी माझ्या सहीने एक पत्रक काढले व आमदार निवासात आपल्या सर्व रिपब्लिकन पुढाऱ्यांची बैठक बोलावली. आपण सर्व एकत्र यावे, आपआपसातील मतभेद विसरावेत, बाबासाहेबांचे कार्य जोमाने पुढे न्यावे, हा उद्देश या पत्रकात मी स्पष्ट केला होता. बैठकीस मी, राजाभाऊ खोब्रागडे, बी.सी. कांबळे, रा.सु.गवई, घनःशाम तळवटकर व इतर १० ते १५ कार्यकर्ते उपस्थित होते. या बैठकीत सर्व मतभेद विसरून "आम्ही सर्व एक झालो" अशी घोषणा केली.^{२७} व ही घोषणा लोकांच्यासमोर जाहीर करण्यासाठी २६ जानेवारी १९७४ ला चैत्यभूमीवर एक विराट सभा झाली. या सभेमध्ये बाबासाहेबांच्या पवित्र स्मृतीस साक्ष ठेवून एकत्र आल्याची घोषणा झाली. नेत्यांच्या संघर्षामुळे व परस्परातील हेवेदाव्यामुळे फुटी व गट मात्र कायम राहिले.

रिपब्लिकन पक्षाला दलित समाज कंटाळला होता. त्यांच्यात नैराश्याची भावना निर्माण झाली होती आणि या काळातच राजकारण विरहीत दलित समाजाची एक लढावू संघटना "दलित पॅथर" उदयास आली. ९ जुलै १९७२ रोजी दलित पॅथरची स्थापना झाली. "खेड्यातील सत्तेचे केंद्रीकरण, त्यामुळे एका जातीच्या हातात आलेली सत्ता, शिवसेनेचा वाढता प्रभाव, रिपब्लिकन पक्षाचा नमर्दपणा, विरोधी पक्षीयांचे मतलबी प्रेम या पार्श्वभूमीवर "दलित पॅथरची" स्थापना झाली होती."^{२८}

सुरवातीच्या काळात रिपब्लिकन पक्षाच्या पहिल्या पिढीमध्ये एन. शिवराज, दादासाहेब गायकवाड, खोब्रागडे, भंडारे इ. कार्यक्षम नेते होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे नेतृत्व रा. सु.गवई, शांताबाई दाणी इत्यादी दुसऱ्या पिढीकडे आले व त्यानंतर दलित पॅथरमधील रामदास आठवले यांनी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (आठवले गट) प्रकाश आंबेडकर यांनी भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, (१९८३) रा.सु. गवई यांचा अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्ष तर जोगेंद्र कवाडे यांनी दलित मुक्ती सेना हे पक्ष स्थापन केले. अशा पध्दतीने रिपब्लिकन पक्षाचे नेतृत्व हे वरील तिसऱ्या पिढीकडे आले.

१९८९ मध्ये रिपब्लिकन पक्षाचे ऐक्य झाले. त्याला वेगवेगळी कारणे सांगितली जातात. पण ऐक्याचे तत्कालिन कारण हे चेंबूरची दंगल आणि तेथील तरुणांनी केलेले उपोषण हे होते.

१० ऑक्टोबर १९८९ रोजी चेंबूरच्या दंगलीत पोलासांच्या गोळीबारात सुहास कांबळे, कुमारी अलका जाधव व भिमराव नटावरे हे तिघे दलित बळी पडले. याबाबतची हकीकत अशी की, " १० ऑक्टोबर १९८९ रोजी मुंबईतील चेंबूर येथे दलित शिवसेना यांच्यात दंगल झाली. चेंबूरच्या दंगलीत शिवसैनिकांना साथ देत पोलीस दलितांवर तुटून पडत होते. त्यांच्या गोळीबारात तीन दलित ठार झाले. याबाबत लोकशाही हक्क

सरंक्षण समितीने त्या घटनेचे पहाणी अभ्यास केला. समिती म्हणते की, ' चेंबूरच्या सिध्दार्थ कॉलनीत प्रवेश करण्यासाठी सेनेच्या लोकांनी पोलीसांचा संरक्षक म्हणून वापर केला, हे स्पष्ट आहे आणि पोलीसांनीही दलित विरोधी वृत्ती दर्शवली. शिवसैनिकांनी बौध्दांची संख्या जास्त आहे अशाच ठिकाणी लक्ष केंद्रीत केले आणि पोलीसांनी या शिवसैनिकांना पांगविण्याऐवजी दलितांवरच गोळीबार केला.'^{२९}

बळी पडलेल्यांना श्रध्दांजली अर्पण करण्यासाठी चेंबूर येथे २४ ऑक्टोबर १९८९ रोजी सभ आयोजित करण्यात आली. सभेत रामदास आठवले, प्रकाश आंबेडकर, नामदेव ढसाळ, भाई संगारे, गंगाधर गाडे आदी नेते हजर होते पण दलित श्रोते नेत्यांना बोलूच देत नव्हते. सेनेच्या रुपाने येणाऱ्या संकटाला आपण एकत्रितपणे तोंड देऊ शकतो या जाणीवेने ते ऐक्याची घोषणा देत होते. शेवटी ५ डिसेंबर १९८९ रोजी चेंबूरच्या नऊ दलित तरुणांनी उपोषण सुरु केले. उपोषणकर्त्या तरुणांची प्रकृती चिंताजनक जसजशी बनत होती तसा नेत्यांवर जनतेकडून ऐक्यासाठी दबाव वाढत होता. शेवटी ८ डिसेंबर रोजी राजा ढाले, प्रकाश आंबेडकर व रामदास आठवले यांच्या सहयानिशी एक निवेदन करण्यात आले. त्यात आंबेडकर विचाराचे राजकीय पक्ष व संघटना यांचे ऐक्य करण्याचे आश्वासन देण्यात आले व ऐक्याचा तपशील ठरविण्यासाठी १९ डिसेंबर रोजी आंबेडकर विचारांच्या सर्व राजकीय संघटना व पक्ष यांची बैठक बोलविण्यात आल्याचे जाहीर केले.

सर्व आंबेडकरवादी चळवळींना निमंत्रित करण्यात आले होते. त्यामध्ये भारतीय दलित पॅंथर, भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, रिपब्लिकन पक्ष (गवई) रिपब्लिकन पक्ष (कांबळे) रिपब्लिकन पक्ष (खोब्रागडे), महाराष्ट्र रिपब्लिकन, दलित मुक्ती सेना, दलित पॅंथर , मास मुक्कमेंट, दलितोद्धारक रिपब्लिकन इ. संघटनाना बोलाविले होते. या बैठकीत

रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाचे पुनरुज्जीवन करण्याचे ठरले पण त्या अगोदर सर्व दलित नेत्यांनी आपल्या पक्ष संघटना बरखास्त केल्या. ३०

२६/२७ डिसेंबरच्या अस्थायी समितीच्या सदस्यामध्ये रामदास आठवले बरोबर आणखी दोन म्हणजे रा.सु. गवई व प्रकाश आंबेडकर यांनाही घेण्यात आले. परत अस्थायी समितीची संख्या वाढवण्यात आली. परत ही संख्या ३१ वर गेली.

६ जानेवारी १९९० रोजी शिवाजी पार्कवर सर्व दलित संघटना प्रमुख म्हणजे एकत्रित रिपब्लिकन पक्षाच्या नेत्यांची विराट सभा झाली. पक्षाचा जाहीरनामाही प्रसिध्द करणेत आला. पण महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणूकीत रिपब्लिकन पक्षाने युती कोणाशी करावी आणि कोणाशी करू नये यासंदर्भात खुद्द रिपब्लिकन पक्षामध्ये वेगवेगळे डावपेच सुरू होते तर काँग्रेस, जनता दल, डावे पक्ष व भाजप सेना यापक्षांना विशेष रस रिपब्लिकन पक्षाच्या निवडणूक समझोत्याबद्दल होता. प्रकाश आंबेडकर व रा.सु. गवई यांचा कल जनता दलाशी युती करावी इकडे होता तर रामदास आठवले, नामदेव ढसाळ वगैरे यांना काँग्रेसशी युती करावी वाटत होती. जनता दल की काँग्रेस हा निर्णय ऐक्य झालेल्या रिपब्लिकन पक्षाचा होत नव्हता. ४ फेब्रुवारी १९९० रोजी उमेदवारीचे अर्ज भरावयाचे होते. काँग्रेस आणि जनता दलाने रिपब्लिकन पक्षाना शेवटचा निर्णय कळविला. तुम्ही पार्टीबा देणार असाल तर लवकर निर्णय घ्यावा अन्यथा जागा वाटपात तुम्हाला स्थान मिळणार नाही. या परिस्थितीत रामदास आठवले यांनी काँग्रेसशी समझोता केला तर प्रकाश आंबेडकर यांनी जनता दलाशी सहकार्य केले. आणि अशा प्रकारे ऐक्य झालेला रिपब्लिकन पक्ष निवडणूकांच्या तोंडावर फूटला, पूर्णपणे फुटला. रामदास आठवले यांचा काँग्रेसबरोबर गेलेला गट, जनता दलाशी सहकार्य करणारा प्रकाश आंबेडकर यांचा गट, स्वतंत्रपणे निवडणूका लढविणारा खोब्रागडे गट,

तटस्थ राहिलेला रा. सु. गवई यांचा गट व शहणपणाने शांत व अलित्य राहिलेला बी.सी. कांबळे यांचा गट परत १९८९ च्या ऐक्यापासून फुटीपर्यंतचा हा रिपब्लिकन पक्षाचा प्रवास आणि पुढे झालेले गट, तट दलित जनतेच्या नशिबी पहायला मिळाले.

रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य

एकत्रित रिपब्लिकन पक्षाच्या कालखंडात रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य निश्चितच महत्वाचे असे होते. दलित शूद्रातिशूद्रांचा लढा व्यापक कसा करता येईल यादृष्टीने पक्षाने या काळात कार्य केले. राजकीय सामाजिक आघाड्यांवर लढत असतानाच आर्थिक आघाडीवरही रिपब्लिकन पक्षाने लक्ष दिल्याचे दिसते.

१९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकांमध्ये पक्षाच्या ज्या उमेदवारांना विजय मिळाला होता त्यांना प्रत्यक्ष आंबेडकरांचा सहवास व मार्गदर्शन लाभले होते. आंबेडकारांच्या सहवासात आल्याने आंबेडकरांनी दिलेल्या दलितांच्या सर्वांगीण विकासासाठीच्या लढ्यांची त्यांनी जवळून माहिती होती. तर काहीजण प्रत्यक्ष त्यात सहभाग घेतलेलेच होते.

१९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकांमध्ये रिपब्लिकन पक्षाचे आठ खासदार लोकसभेमध्ये तर एक राज्यसभेमध्ये पाठविण्यास पक्ष यशस्वी झाला होता. सर्वसामान्यांच्या हितासाठी व दलितांच्या सर्वांगीण विकासासाठी या पक्षाने संसदेत व संसदेबाहेरही कार्य केल्याचे दिसते. संसदेतील कार्य -

१. दलितांवर होणारे अन्याय अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवून ते थांबविण्याची मागणी केली.

२. मागासवर्गीयांना ज्या सवलती दिल्या जातात तशा नवबौध्दानांही देण्यात याव्यात.
३. खेड्यातील दलितांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी व जे भूमिहीन असतील त्यांना जमिनीचे वाटप करण्यात यावे.
४. दलितांच्या उदयोगधंद्यांना अर्थसहाय्य करण्यात यावे.
५. तसेच त्यांना व्यापार उदयोगामध्ये सवलती देण्यात याव्यात.
६. रेल्वे बोर्डात दलितांचे प्रतिनिधी घेण्यात यावेत व देशभर रेल्वेचे जाळे उभा करण्यात यावे.

संसदीय राजकारणावर रिपब्लिकन पक्षाचा विश्वास असला तरी इतर क्षेत्रात देखील रिपब्लिकन पक्षाने कार्य केल्याचे दिसते.

१. लोकजागृती - रिपब्लिकन पक्षाच्या पुढाऱ्यांना प्रसारमाध्यमाचे महत्त्व पटलेले होते असे दिसते. कारण त्यांनी प्रबुद्ध भारत नावाचे साप्ताहिक सुरु करून त्या माध्यमातून पक्षाचे विचार, धोरण लोकांपर्यंत पोहचविले. त्याबरोबरच जनजागृतीही केली आणि लोकांना मार्गदर्शनही केले.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत महिलांचा सहभाग होता. त्यादृष्टीने आपल्या कार्यामध्ये रिपब्लिकन पक्षाने महिलांना समाजात मान व प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी महिला संघटनांचे महत्वाचे कार्य केले. त्यादृष्टीने २ ऑक्टोबर १९५७ मध्ये एक अखिल भारतीय पातळीवरची महिला परिषद भरविली.
३. बौध्द धर्माच्या प्रसाराचे एक महत्वाचे कार्य रिपब्लिकन पक्षाने हाती घेतले होते.

४. समाजातील सर्व स्तरातील विषमता नाहीशी करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १९२८ मध्ये समता सैनिक दलाची स्थापना केली होती. १९५७ मध्ये त्याचे पुनरुज्जीवन या पक्षाने केले.
५. रिपब्लिकन पक्षाच्या कार्यातील सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे भूमिहीनांची चळवळ होय. डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक लढ्याबरोबर दलितांचा आर्थिक लढाही महत्वाचा मानला होता. दलितांची आर्थिक स्थिती सुधारल्यास त्यांचे इतर प्रश्न सुट्टु शकतील व दलितांचे संघटन चांगल्या प्रकारे करता येईल यादृष्टीने दादासाहेब गायकवाड यांनी भूमिहीनांची चळवळ याच काळात सुरु केली. न भूतो न भविष्यती अशा प्रकारचे वर्णन या चळवळीच्या संदर्भात केले जाते. कारण दलितांच्या मुक्ती कार्यातील ही एक महत्वाची चळवळ होती.^{३९}

१९६० ते १९६४ या काळातील रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य

१९५८ पासून रिपब्लिकन पक्षात अनेक वेळा फूट पडली. त्यातून अनेक गट निर्माण झाले. पण प्रत्येक गटाने आपआपल्या गटाच्या माध्यमातून दलित शोषित पिढीतांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. वरील कार्याबरोबर रिपब्लिकन पक्षाने दलितांच्या, कष्टकऱ्यांच्या कामगारांच्या हितासाठी अनेक संघर्ष केले. लढे सत्याग्रह मोर्चे इ. द्वारे त्याचा पाठपुरावा केला. १९६२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत या पक्षाचे फक्त तीन खासदार निवडून आले होते. या पक्षाने या कालावधीत खालील कार्य केले.

७ मार्च १९६० रोजी मा. मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची भेट घेऊन आपल्या मागण्यांचे निवेदन त्यांना दिले. त्यामध्ये खालील मागण्यांचा समावेश होता.

१. शिक्षाभूमी दलितांच्या ताब्यात दयावी.

२. भूमिहीनांच्या सत्याग्रहानंतर मुंबई सरकारने मान्य केल्याप्रमाणे भूमिहीनांना ताबडतोब जमिनीचे वाटप करावे.
३. बौध्दांना इतर अस्पृश्यांप्रमाणे सवलती दयाव्यात.
४. खानदेशातील आदिवासी मजूर शेतकऱ्यांवर तेथील मालकांनी अत्याचार चालू केले आहेत ते दूर होऊन त्यांना संरक्षण मिळावे.^{३२}

रिपब्लिकन पक्षामध्ये दुरुस्त व नादुरुस्त असे दोन गट पडले होते. दुरुस्त रिपब्लिकन गटाचे अध्यक्ष हरिदासजी आवळे होते. यावेळेस नागपूर हायकोर्टाने दि. १४-१०-१९५६ रोजी डॉ. आंबेडकर यांनी दिलेली बौध्द धम्माची दिक्षा अवैध ठरवली. या निकालाविरुध्द श्री आवळे यांनी सुप्रिम कोर्टात अपिल केले होते. १९६४ साली सुप्रिम कोर्टाने निकाल देताना म्हटले की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो दलितांना दिलेली दिक्षा वैध स्वरुपाची आहे. यात रिपब्लिकन जनतेचा विजय झाला होता.

१ ऑक्टोबर १९६४ रोजी रिपब्लिकन पक्षाने अखिल भारतीय स्वरुपाचा मोर्चा लोकसभेवर नेला होता. त्यावेळी रिपब्लिकन कार्यकर्त्यांनी सनदशीररित्या आपल्या न्यायहक्कांच्या मागणीसाठी शिस्तबध्द निदर्शने केली. सत्ताधान्यांनी मोर्चाचे निवेदन स्विकारले पण त्याच्यावर सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्याचे आश्वासन देऊनही कोणत्याच प्रकारची हालचाल किंवा उत्तर पाठविले नाही. याबाबत सरकार मूग गिळून गप्प बसल्याचे दृष्टीक्षेपास आल्याने दि. ६ डिसेंबर १९६४ रोजी सत्याग्रह करण्याचा निर्णय रिपब्लिकन पक्षाने घेतला.^{३३}

सत्याग्रहाचे स्वरूप व पध्दती पुढीलप्रमाणे ठरविण्यात आली होती.

सत्याग्रहाचे स्वरूप व पध्दती

१. झोपडपट्टीवाल्यांचा प्रश्न महाराष्ट्र सरकार व मुंबई महानगरपालिका समाधानकारकरित्या सोडविण्यात असमर्थ ठरल्याने सत्याग्रहींची एक तुकडी मुंबई महानगरपालिका कमिशनरांच्या ऑफीसवर जाईल. मंत्रालय, महापौर निवास, रेसकोर्स इ. ठिकाणी सत्याग्रही सत्याग्रह करतील, झोपड्या बांधतील.
२. दलितांवरील अत्याचाराची दखल पोलीस घेत नाहीत म्हणून पोलीस स्टेशनसमोर सत्याग्रह केला जाईल.
३. अन्नधान्यांचा प्रश्न, बौध्दांच्या सवलती, राखीव जागा भरणे, भूमिहीन शेतमजुरांचा प्रश्न सोडविण्यात सरकार असमर्थ ठरले आहे म्हणून सत्याग्रही सचिवालय, मंत्र्यांच्या कचेऱ्या, अन्नधान्याची गुदामे व फुडग्रेन ऑफीससमोर सत्याग्रह करतील.^{३४}

वरील प्रकारची आखणी करून प्रत्यक्ष ६ डिसेंबर १९६४ रोजी सत्याग्रहास प्रारंभ झाला. हा सत्याग्रह अखिल भारतीय पातळीवरचा होता.

१९६५ ते १९६९ या काळातील रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य

रिपब्लिकन पक्षाचे काही नेते इतर पक्षांकडे आकर्षित झाल्याने तसेच एन. शिवराज यांचे निधन झाल्याने व दादासाहेब गायकवाड आजारी असल्याने या काळातील रिपब्लिकन पक्ष फारसे कार्य करू शकला नाही.

१. निवडणुकीतील कामगिरी

१९६४ मधील सार्वत्रिक निवडणुकामध्ये रिपब्लिकन पक्षाला फारसे यश आले नाही. रिपब्लिकन पक्षाच्या एकूण ७२ उमेदवारातून फक्त रामजी राव हेच एकटे उत्तरप्रदेशातून निवडून आले. तर प्रांतांच्या ३८१ उमेदवारांपैकी महाराष्ट्रातून ४ उमेदवार निवडून आले.

२. १४ एप्रिल १९६६ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांचा अमृतमहोत्सवी जन्मदिन साजरा करण्याचे ठरले व त्यानुसार बाबासाहेबांचे जन्मगाव मध्यप्रदेशातील महू येथून भीमज्योत प्रज्वलीत करून ती ज्योत १४ एप्रिल १९६६ रोजी मुंबईत आणली. या मिरवणुकीस लोकांनी मोठया प्रमाणात प्रतिसाद दिला. या माध्यमातून बाबासाहेबांचे विचार लोकांपर्यंत जाऊन पोहचला.

१९७० ते १९८० या काळातील रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य

दिवसेंदिवस रिपब्लिकन पक्षाची ताकद व सामर्थ्य कमी होत चालले होते. त्यामुळे जहाल विचारांच्या तरुणांची दलित पॅथर ही लढावू संघटना ९ जुलै १९७२ रोजी स्थापन झाली. रिपब्लिकन नेत्यांचा अनुत्साह, बेफिकीर वृत्ती तसेच या काळात दलितांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेले होते. या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी रिपब्लिकन पक्ष सुसंघटीत व सामर्थ्यवान राहिलेला नव्हता. त्यामुळे या पक्षाला कंटाळून तरुणांनी लढावू बाण्याची दलित पॅथर ही संघटना काढली. याच काळात दि. २०-१२-१९७१ रोजी कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांचे निधन झाले. तरीपण रिपब्लिकन पक्षाच्या विविध गटानी पुढीलप्रमाणे कामे केलीत.

१. निवडणुका - १९७१ च्या सार्वत्रिक निवडणुकात रिपब्लिकन पक्षाच्या विविध गटातून २० उमेदवार निवडणूक लढवित होते. काँग्रेस रिपब्लिकन (गायकवाड) युतीतून रिपब्लिकन पक्षाचे सी. एस. कांबळे हे एकटे निवडून आले. तर १९७२ च्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुकीत नानासाहेब देशमुख (खोब्रागडे गट) हे एकमेव आमदार म्हणून निवडून आले.त्यांनी विधानसभेत वंदे मातरम् चे जोरदार समर्थन केले. तसेच विविध विषयावर मते व प्रश्न मांडले. उदा. पशुहत्या विरोधी बील, रोजगार हमी कार्यक्रमात सुधारणा, सिलींग मर्यादा, दलितांवरील अत्याचार इ. विषयावर प्रश्न विचारून रिपब्लिकन पक्षाच्यावतीने एकाएकी लढत दिली.

याच काळात रिपब्लिकन पक्ष कांबळे गटानेही महत्वाचे काम केले.

१. ब्राम्हणगाव अत्याचार विरोधात मोर्चा -

दि. १२-६-१९७२ रोजी महाराष्ट्राच्या विधानसभेवर ब्राम्हणगाव बावडे व अन्य ठिकाणी बौध्द स्यतेवर जो अत्याचार झाला त्याच्या निषेधात मोर्चा काढला होता.

२. दि. २८-२-१९७४ रोजी मुंबईत भीम चौपाटी येथे पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या विरोधात प्रचंड निदर्शने करून बौध्दांच्या हक्काबाबतचे ऐतिहासिक निवेदन त्यांना देण्यात आले. यावर सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्याचे आश्वासन इंदिराजीनी दिले होते. अशा प्रकारची थेडीशी कामे या काळात रिपब्लिकन पक्षाकडून झाली.

१९७५ मध्ये भारतीय राजकारणात दोन महत्वाच्या घटना घडल्या.

१) देशांतर्गत आणीबाणी श्रीमती इंदिरा गांधीच्या सरकारने १२ जून १९७५

मध्ये अंतर्गत शांततेच्या नावाखाली देशावर आणीबाणी लागू केली.

२) जनता पक्षाचा उदय

१९७८ मध्ये जनता पक्षाचा उदय झाला व तो केंद्रात सत्तेवर आला. काँग्रेसची सत्ता संपुष्टात आली. या काळात रिपब्लिकन पक्षाने थोडीसी कार्ये केलेली दिसतात.

१. निवडणूकीतील कामगिरी - १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत गायकवाड गटाने काँग्रेस पक्षाशी युती केली. तर बी.सी. कांबळे यांनी जनता पक्षातूनच निवडणूक लढवून ते विजयी झाले. खा. खोब्रागडे यांनी आपल्या गटातून दोन उमेदवार जनता पक्षाबरोबर युती करून लोकसभेत निवडून आणले. म्हणजे या निवडणूकीत एकूण रिपब्लिकन पक्षाचे तीन सदस्य विजयी झाले.

१९७८ च्या महाराष्ट्र विधानसभेसाठी रिपब्लिकन पक्षाचे ७ उमेदवार विजयी झाले. तर आंध्रप्रदेशातून फक्त १ उमेदवार विजयी झाला होता. त्यामुळे या पक्षाची स्थिती खालावलेली होती. या पक्षाने निवडणूकाशिवाय इतर काही कामे केली.

१. १९७६ मध्ये प्रोटेक्शन ऑफ सिव्हील राईट्स ॲक्ट हा कायदा अस्पृश्यतेविरोधात करणेत आला होता. "हा सुधारित कायदा करण्यासाठी मध्यवर्ती शासनाचे मन परिवर्तन करण्याचे काम श्री. गवई रा. सु. यांनी केले."^{३५}
२. २ ऑक्टोबर १९७८ च्या गवई गटाच्या अधिवेशनात मराठवाडा विद्यापीठास "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ" असे नाव द्यावे असा महत्वपूर्ण ठराव संमत करणेत आला.
३. भारतीय रिपब्लिकन पक्ष खोब्रागडे गटाने दि. ५ डिसेंबर १९७८ रोजी मोर्चा काढून मुख्यमंत्री शरद पवार यांना आपल्या मागण्यांचे निवेदन दिले. या मोर्चाने विधानसभेत मराठवाडा (विद्यापीठाचे) त्वरीत नामांतर करावे असे निवेदन दिले.

१९८० नंतरच्या रिपब्लिकन पक्षाच्या विविध गटांचे कार्य

या काळात भारतीय दलित पॅंथर या तरुणांच्या संघटनेचा उदय झाला. जनसामान्यात या संघटनेने आपला वचक व प्रभाव निर्माण केला होता. दलित पॅंथरच सर्व आघाडयावर कार्य करीत होते. त्यामुळे रिपब्लिकन पक्षाला फारसे महत्व उरले नाही. दलित पॅंथरच्या कामगिरीचे मूल्यमापन पुढील प्रकरणात विस्ताराने केले आहे. १९८० नंतर रिपब्लिकन पक्षाच्या विविध गटांनी आपआपल्या परिने कार्य चालू ठेवले.

१. निवडणूका - १९७९ च्या सातव्या व पुढे आठव्या लोकसभेत या पक्षाला एकही खासदार पाठविता आला नाही. १९८३-८४ च्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणूकीत अॅड सूर्यकांत डोंगरे हे खोब्रागडे गटाचे एकमेव आमदार होते. तर मध्यप्रदेशातून एकच आमदार पाठविता आला.
२. १९८२ साली कोल्हापूर जिल्हयातील माणगांव येथे १९२० च्या माणगांव परिषद स्मृती प्रित्यर्थ महोत्सव हा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. त्यावेळी या महोत्सवाला रिपब्लिकन पक्षाचे अध्यक्ष रा.सु. गवई यांनी मार्गदर्शन केले.^{३६}

१९८५ ते १९८९ या काळातील रिपब्लिकन पक्षाचे कार्य

अनेक गटातटामुळे रिपब्लिकन पक्षाची शक्ती विखुरली होती.याच कालावधीत प्रकाश आंबेडकर यांचा राजकारणात प्रवेश झाला. त्यांनी १९८३ साली भारतीय रिपब्लिकन पक्ष या नावाने आपला स्वतंत्र गट स्थापन केला. १९८५ ते १९८९ या काळात रिपब्लिकन पक्षाच्या विविध गटांनी दलित चळवळ पुढे रेटण्याचे प्रयत्न चालू ठेवले.

१. निवडणुकीतील कामगिरी - १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत रिपब्लिकन पक्षाच्या कुठल्याच गटाचा एकही उमेदवार निवडून आला नाही. महाराष्ट्राच्या ९ व्या विधानसभेतही रिपब्लिकन पक्षाचा एकही उमेदवार निवडून आला नाही. रा.सु. गवई काँग्रेसच्या मदतीने विधानपरिषदेवर निवडून गेले.
२. अॅड प्रकाश तथा बाळासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय रिपब्लिकन पक्षाने, शासनाने साखर कारखाने ताब्यात घ्यावेत यासाठी माणगांव जि. कोल्हापूर येथून पुण्यापर्यंत लॉग मार्च (पायी मोर्चा) आयोजित केला होता.
१६ नोव्हेंबर ते २६ नोव्हेंबर १९८५ या कालावधीत निघालेल्या लॉग मार्चचे रिपब्लिकन पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणावर स्वागत केले. "साखर कारखान्यांच्या राष्ट्रीयकरणाची मागणी करून अॅड प्रकाश आंबेडकरांनी व त्यांच्या भारतीय रिपब्लिकन पक्षाने एक प्रकारे संपत्तीच्या फेरवाटणीची मागणीच केली होती व दलितांसह विस्थापित बहुजन समाजाच्या क्रांतीकारी लढ्याचे रणशिंग फुंकले. परंतु त्यांना तो पुढे रेटता न आल्याने व डाव्या पक्षांनी त्यांच्या कमकुवतपणामुळे यात भागीदारी न केल्याने ऐतिहासिक तेलंगण लढा महाराष्ट्राच्या पातळीवर होण्याचे राहून गेले.^{३७}
३. १९८६ साली महाराष्ट्रात ब्राम्हणी छावणीने महात्मा फुले यांची बदनामी करणारे लिखाण प्रसिध्द केले होते. या निमित्ताने उच्चभ्रू बहुजन जे शिवसेना व भाजपच्या आश्रयाला गेले होते. त्यांच्यावर फुले विचारांचा प्रभाव अजून कितपत आहे याची एक प्रकारे चाचणीच घेण्यात आली. महाराष्ट्राच्या विधानसभेत याचे पडसाद उमटले. ना.स. फरांदेसारख्या भाजपमधील पुढान्यांची गोची झाली. "प्रकाश आंबेडकरांच्या भारतीय रिपब्लिकन पक्षाने महात्मा फुल्यांच्या बदनामी

विरोधात आंबेडकरी जनतेचा विराट मोर्चा विधानमंडळावर नेला आणि बाबासाहेब, जोतिबांना गुरुस्थानी मानत असल्याने हा केवळ फुल्यांवरील हल्ला नसून आंबेडकरी चळवळीवरीलच हल्ला आहे अशी भूमिका घेऊन ब्राम्हणी छावणीच्या विरोधात आपले अनुयायी उभे केले.³⁶

४. २३ नोव्हेंबर १९८७ रोजी मुंबईत रिडल्स प्रश्नावर मोर्चा आयोजित करण्यात आला होता. या मोर्चात प्रकाश आंबेडकर सहभागी झाले होते. याप्रसंगी सर्व दलित नेते आपले मतभेद विसरून एकत्र आले होते. त्यावेळी मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी माघार घेऊन सरकारी निर्णयावर फेरविचार करण्याचे जाहीर केले.

१९९० ते १९९४ चा कालखंड

या काळात रिपब्लिकन पक्षाचे अनेक गट तयार झाले होते. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (आठवले गट) भारतीय रिपब्लिकन पक्ष (आंबेडकर गट) अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्ष (गवई गट), रिपब्लिकन पक्ष (खोब्रागडे गट), रिपब्लिकन पक्ष (कांबळे गट) असे अनेक गट महाराष्ट्रात कार्यरत होते.

१. १९९० च्या निवडणुकीतील कामगिरी - लोकसभेत कोणत्याही गटाचा एकही प्रतिनिधी नव्हता. राज्यसभेत फक्त प्रकाश आंबेडकर यांची निवड झाली होती. तर महाराष्ट्राच्या विधानसभेत फक्त एकच उमेदवार उपेंद्र शेंडे हे खोब्रागडे गटातून विजयी झाले होते. तर काँग्रेस पक्षाच्या सहकार्याने रा.सु.गवई, आमदार टी.एम. कांबळे व रामदास आठवले हे विधान परिषदेचे सदस्य होते. आठवले गटाने काँग्रेस पक्षाबरोबर युती केल्यामुळे आठवले यांना समाजकल्याण मंत्रीपद मिळाले.

आपल्याला मिळालेल्या प्रतिनिधीत्वाचा उपयोग रिपब्लिकन पक्षाने करून घेतला. विधिमंडळातील आपल्या कामगिरीबाबत बोलताना त्यावेळचे आमदार उपेंद्र शेंडे म्हणतात, रिपब्लिकन पक्षाचा मी एकटा आमदार असल्यामुळे विधानसभेत माझी फार कोंडी होते. तेथे प्रश्नोत्तरात, चर्चेत फारसा वेळ मला दिला जात नाही. तेथे उरलेला अल्पसा वेळ दिला जातो. त्यात आपली भूमिका मांडणे कठीण काम असते. तरीही मी तेथे जनतेचे प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न करतो.^{३९} तरीसुद्धा रिपब्लिकन पक्षाच्या माध्यमातून विविध नेत्यांनी पुढील प्रकारची कामे केली.

१. आमदार टी.एम. कांबळे यांच्या प्रयत्नामुळे दलित, भटके, आदिवासी विद्यार्थी यांचेसाठी असलेल्या आश्रम शाळातील अनुदान १२० रुपयांवरून २२० रुपये झाले.
२. महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाने मंडल आयोग मान्य केला. याचे श्रेय रिपब्लिकन पक्षाने घेतलेल्या आग्रही भूमिकेला जाते.

वरीलप्रमाणे लहान मोठी कामे या काळात रिपब्लिकन पक्षाने केली. याशिवाय रिपब्लिकन पक्षाच्या सर्व गटांनी नामांतराच्या लढयात भाग घेतला होता. या सर्वांच्या प्रयत्नामुळे मराठवाडा विद्यापीठास १४ जानेवारी १९९४ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असे नाव मिळाले. अनेक दिवस दलित चळवळीच्या दृष्टिने महत्वाचा असणारा व भिजत पडलेला प्रश्न सुटला. नामांतर घटनेची विस्ताराने माहिती पुढील प्रकरणात दिली आहे.

रिडल्स प्रकरण आणि रिपब्लिकन चळवळ

१९७८ च्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीत कुणालाच बहुमत मिळाले नाही. त्यामुळे रेड्डी काँग्रेसचे वसंतदादा पाटील व इंदिरा काँग्रेसचे नाशिकराव तिरपुडे यांचे संयुक्त आघाडीचे सरकार महाराष्ट्रात सत्तेवर आले. याचवेळी शरद पवारांनी आपले १८ आमदार घेऊन जनता पक्षाशी आघाडी केली व पुरोगामी लोकशाही दल स्थापन करून पवार महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनले. तर त्यांच्या समाजवादी काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले दलितांचे एक नेते दादासाहेब रुपवते.^{४०} याच काळात पावसाळी अधिवेशनात विधानसभेत मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा ठराव पास झाला. पुलोद सरकारने डॉ. आंबेडकरांचे अप्रकाशित वाडःमय प्रकाशित करण्याचा निर्णयही घेतला होता. त्याचे संपादक मंडळही शरद पवारांच्या अधिपत्याखाली राज्यशासनाने नियुक्त केले. आंबेडकर वाडःमयाचा चौथा खंडही त्यांच्याच काळात पूर्ण झाला होता. परंतु पुढे शंकरराव चव्हाण १९८५ मध्ये मुख्यमंत्री झाले. २ ऑक्टोबर १९८७ रोजी नागपूर येथे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते या खंडाचे प्रकाशन झाले.

डॉ. आंबेडकरांच्या लिखाणाच्या चवथ्या खंडात बाबासाहेबांनी राम व कृष्णाबद्दल लिहिलेला लेख परिशिष्ट म्हणून महाराष्ट्र सरकारने छापला होता. यासंदर्भात दि. ३० ऑक्टोबर १९८७ च्या लोकसत्तेच्या अंकात "चौफेर" या सदरात लोकसत्ताचे संपादक माधव गडकरी यांनी "राम आणि कृष्ण यांचा उध्दार करणारे सरकारी प्रकाशन" या शिर्षकाखाली एक लेख लिहिला. यात गडकरींनी, मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण व शिक्षणमंत्री प्रा. राम मेघे यांनी बाबासाहेबांच्या लिखाणाचे खंड न वाचता 'पुरस्कार व प्रस्तावना' लिहिली आणि सरकारी खर्चाने हिंदूच्या देवतांची बदनामी केली म्हणून धारेवर धरले. त्यांचा युक्तीवाद असा, 'महाराष्ट्र सरकारच्या शिक्षण खात्याचे हे प्रकाशन

दि. २ ऑक्टोबर १९८७ म्हणजे दसऱ्याच्या दिवशी नागपूरच्या दिक्षाभूमीवर समारंभाने आणि मुख्यमंत्री श्री शंकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते झाले. डॉ. आंबेडकरांसारख्या श्रेष्ठ व्यक्तीचे विचार आणि शिकवण हे नव्या पिढीला दिपस्तंभासारखे उपयोगी ठरतात, असे श्री चव्हाण यांनी या चवथ्या खंडाच्या पुरस्कारात म्हटले आहे. नागपूरच्या समारंभात डॉ. आंबेडकरांचे वर्णन त्यांनी 'महामानव' असे केले आणि सामाजिक समतेसाठी त्यांनी दिलेलालढाहा पुढील अनेक पिढ्यांना स्फूर्ती देत राहिल असे म्हटले. या समारंभात शिक्षण मंत्री प्रा. मेघे आणि अनेक पदव्या संपादन केलेले डॉ. श्रीकांत जिचकारही होते. परंतु त्यापैकी एकानेही हा ग्रंथ वाचलेला नसावा.' डॉ. आंबेडकर हे खरोखर बुध्दीमान होते. त्यांचे लेखन स्वातंत्र्य कोणतेही कोर्ट हिरावून घेऊ शकत नाही असा डबल स्टॅन्डर्ड पवित्रा घेऊन गडकरी पुढे म्हणतात, 'रामराज्य स्थापन करण्यास सिध्द झालेल्या सरकारने राम आणि श्रीकृष्ण ह्या एका धर्माच्या लोकांना देव म्हणून पूज्य असलेल्यांचा असा उध्दार प्रसिध्द करावयाचा का ? महम्मदाबदल एक वाक्य लिहिले तर हेच सरकार खटला भरण्यास तयार असते आणि येथे धर्मभावना, देवावरील श्रध्दा सर्व दुखविणारे साहित्य प्रसिध्द करते याला बेछूटपणा म्हणायचे नाहीतर काय नाव द्यायचे ? डॉ. आंबेडकरांनी हे लिहिल्यामुळे आजच्या दलित लेखकांचे व अनुयायांचे तेच मत झाले आहे. ' याच लेखात पुढे गडकरी बाबासाहेबांची राम, दशरथ, सीता, श्रीकृष्ण यांच्या संदर्भातील वाक्ये उधृत करुन हिंदू आणि दलित यांच्यात तेढ वाढण्याचा इशारा दिला व डॉ. आंबेडकरांनी इतके कटू लिहिल्यामुळे सामाजिक समता निर्माण न होता ती मोडेल अशी भीती व्यक्त करीत सरकारने ही परिशिष्टे त्वरित काढून टाकावीत अशी मागणी केली होती.

एका बाजूला बाबासाहेबांच्या विचार स्वातंत्र्याचे समर्थन करायचे आणि दुसऱ्या बाजूला सवर्ण हिंदूना बाबासाहेबांनी त्यांच्या देवतांची निंदा नालस्ती केली म्हणून

चिथावणी दयायची असा कलगी तुरा लावणारा पवित्रा गडकरींनी घेतला.^{४९}

रिडल्सच्या प्रकरणावरून शिवसेना, मराठा महासंघ यासारख्या संघटनांनी सरकारला कोंडीत पकडले. सरकारच्या विरोधात आवाज उठविला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वाडःमयाच्या चवथ्या खंडातील, रिडल्सचा डॉ. आंबेडकरांचा लेख परिशिष्टातून वगळण्यात येईल असे जाहीर केले. त्यांच्या या निर्णयाविरुद्ध सर्व दलित नेत्यांनी २३ नोव्हेंबर १९८७ रोजी मुंबईत रिडल्स प्रश्नावर मोर्चा आयोजित केला. याप्रसंगी सर्व दलित नेते आपले मतभेद विसरून एकत्र आले होते. त्यावेळी मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी माघार घेऊन सरकारी निर्णयावर फेरविचार करण्याचे जाहीर केले." आणि शासनाचा पूर्वीचा निर्णय तसाच ठेवला.

बहुजन महासंघ

पार्श्वभूमी

१९८० च्या दशकात प्रकाश आंबेडकर यांचा राजकीय क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने उदय झाला. १९८२ मध्ये त्यांनी 'सम्यक समाज आंदोलन' नावाची संघटना स्थापन केली व आपल्या राजकीय कारकिर्दीस सुरवात केली. दलित शोषितांच्या सामाजिक आर्थिक प्रश्नावर नाशिक येथून दि. २ मार्च १९८३ ते ८ मार्च १९८३ असा पायी इशारा मोर्चा आयोजित केला होता. प्रकाश आंबेडकरांच्या नेतृत्वामुळे बौद्ध महासभा, समता सैनिक दल व संपूर्ण दलित समाजामध्ये नवचैतन्य आले. पुढे जातीच्या मर्यादा तोडून व्यापक विचारांवर आधारीत अशा राजकीय पक्षाच्या स्थापनेच्या दृष्टीने हालचाली सुरु झाल्या. दि. २७ नोव्हेंबर १९८३ रोजीच्या मुंबईत विविध गटांच्या व संघटनांच्या कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यात प्रकाश आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची

पुनर्बाधणीची घोषणा करण्यात आली. या घोषणेनंतर दि. ५ व ६ मे १९८४ रोजी पुणे येथे भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे अधिवेशन झाले. या पक्षाच्या अध्यक्षा म्हणून गीताबाई गायकवाड (दादासाहेब गायकवाडांच्या पत्नी) यांची तर महाराष्ट्र राज्याच्या जनरल सेक्रेटरी म्हणून ब्राम्हण महिला कार्यकर्त्या डॉ. निलम गोन्हे यांची निवड करण्यात आली.^{४२} जाती धर्माच्या मर्यादा ओलांडून भूमीहीन, कष्टकरी मजूर, दलित शोषित यांच्यासाठी भारतीय रिपब्लिकन पक्षाने कार्य केले.

झोपडपट्टीवासियांचे प्रश्न, जमीनीचे राष्ट्रीयीकरण, सहकारी कारखान्यांचे राष्ट्रीयीकरण, निवडणूक पध्दतीत सुधारणा, स्त्री पुरुष समानता, सर्वाना मोफत शिक्षण, मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर, रिडल्स प्रकरण, नवबौध्दांना केंद्रीय सेवेत राखीव जागा, मंडल आयोगाची अंमलबजावणी अशा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, स्त्रिविषयक केलेल्या कार्याचा उल्लेख याच प्रकरणामध्ये वर आला आहे. प्रकाश आंबेडकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्रात बहुजन महासंघ उदयास आला.

बहुजन महासंघाची स्थापना

लोकसंख्येचा विचार केला तर महाराष्ट्रात बहुजन समाज हा मोठ्या प्रमाणात आहे. या बहुजन समाजाला एकत्र आणून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे, त्यांचा विकास करणे, त्यांना आत्मसन्मान मिळवून देणे व त्याला सत्तास्थानी आणणे या उद्देशाने बहुजन महासंघाची स्थापना झाली. अकोला जिल्हयातील मूर्तीजापूर येथील भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे आमदार मखराम पवार यांनी २३ ऑगस्ट १९९० रोजी अकोल्यात बहुजन महासंघ या जिल्हास्तरीय संघटनेची स्थापना केली.^{४३}

पुढील काळात या संघटनेला व्यापकता आणण्याच्या दृष्टीने आमदार मखराम पवारयांनी महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती, जमाती, भटक्या विमुक्त जाती, मंडल आयोगांतर्गत येणाऱ्या २७२ जाती, अल्पसंख्याकातील काही पुरोगामी व्यक्तींना एक निवेदन पाठविले. दि. १५ फेब्रुवारी १९९३ रोजी के.सी. कॉलेज, मुंबई येथे एक बहुजन मेळावा घेण्यात आला. महाराष्ट्रातून एक हजार प्रतिनिधी मेळाव्यास हजर होते. त्या सर्वांनी मिळून 'बहुजन महासंघांची' स्थापना केली. त्यावेळी भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे नेते प्रकाश आंबेडकर यांनी मार्गदर्शन केले.^{४४} या मेळाव्यात राज्यस्तरीय कार्यकारिणी निवडण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे -

१. अध्यक्ष - आमदार मखराम पवार
२. महासचिव - आमदार विजय मोरे
३. महासचिव - श्री शांताराम पंदेरे
४. महासचिव - श्री नवनाथ आव्हाड

बहुजन महासंघाचे दि. २१ मार्च १९९३ रोजी शेगांव, जि. बुलढाणा येथे पहिले राज्यस्तरीय अधिवेशन पार पडले. बहुजन महासंघाने केलेले ठराव पाहिल्यानंतर त्यांच्या कार्याची दिशा कशी होती हे आपल्या लक्षात येईल. भारतीय संविधानावर खरी श्रध्दाव निष्ठा, बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय हे घोषवाक्य व चौरंगी ध्वज, संपूर्ण मंडल आयोगाची अंमलबजावणी करण्यात यावी व 'क्रिमीलेअर' सिध्दांत अमान्य, शंकराचार्यांच्या धर्मपीठांवर बहुजन समाजाच्या वारकरी संप्रदायातील दोन व्यक्तींची नियुक्ती करण्यात यावी, कृषी ग्रामीण व औद्योगिक धोरणात, ग्रामीण भागतील बेकारांना काम व शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाला योग्य तो भाव मिळाला पाहिजे, पडीक, वनजमीनींचे

भूमीहीनांना वाटप करण्यात यावे,सर्वांना समान व सक्तीचे शिक्षण मिळायला पाहिजे, इ. ठराव त्यांच्या अधिवेशनात करण्यात आले. वरील प्रकारच्या ठरावावरून आपणास असे दिसते की, बहुजन महासंघाने बहुजनांच्या हिताच्या व विकासाच्या दृष्टीने आपल्या कार्याची दिशा ठरविली होती.

अकोला पॅटर्न

अल्पावधीतच बहुजन महासंघाला राजकारणात यश आल्याचे दिसते. फेब्रुवारी १९९२ च्या अकोला जिल्हा परिषदेच्या निवडणुकात ६० पैकी १५ जागा महासंघाला मिळाल्या तर २० ठिकाणचे उमेदवार अगदी कमी फरकाने पराभूत झाले. आमदार मखाम पवार व खासदार प्रकाश आंबेडकर यांनी 'जात' ऐवजी 'बहुजन' या संकल्पनेवर लोकांमध्ये जागृती केली होती. त्याचे हे यश होते. यालाच महाराष्ट्रात 'अकोला पॅटर्न' असे समजले गेले.

किनवटची निवडणूक

भारतीय रिपब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघाच्या कार्यामुळे व विचारांमुळे बहुजन समाजातील मतदार जागृत होत होता. या कालावधीतच परभणी जिल्हयातील किनवट मतदार संघातील जागा भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे आमदार सुभाष जाधव यांच्या अपघाती मृत्यूमुळे रिकामी झाली होती. या मतदार संघात अनुसूचित जाती जमाती व इतर मागासवर्गीयांची संख्या मोठी होती. भारतीय रिपब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघाचे श्री भीमराव केराम हे पक्षाचे उमेदवार होते. या निवडणुकीत काँग्रेसचे ज्येष्ठ पुढारी उत्तमराव राठोड यांचा पराभव करून श्री. केराम विजयी झाले.

अशा प्रकारे भारतीय रिपब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघास राजकीय पटलांवर यश मिळत राहिले. त्याचे कारण म्हणजे या पक्षाने बहुजन समाजात केलेली जागृती आणि बहुजनांना सत्तास्थानी आणण्याच्यादृष्टीने त्यांनी केलेली व्यूहरचना हे सांगता येईल.

मंडल आयोग

इतर मागासवर्गीयांच्या विकासाच्यादृष्टीने घटनेमध्ये काही तरतुदी करणेत आल्या आहेत. १९५२ मध्ये गांधीवादी नेते काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची नियुक्ती केली होती. १९५५ ला तो अहवाल सादर करणेत आला होता. पण त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. १९६१ च्या बी.डी. देशमुख आयोगाने (महाराष्ट्रात) इतर मागासवर्गीयांना १० टक्के सवलती ठेवल्या होत्या. लोकसंख्येच्या प्रमाणात या सवलती ठेवलेल्या नव्हत्या. जनता पक्षाच्या कारकिर्दीत २२ डिसेंबर १९७८ रोजी खासदार बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा (राष्ट्रीय पातळीवरचा) मागासवर्गीयांसाठी आयोग स्थापन करण्यात आला. ३१ डिसेंबर १९८० ला तो केंद्र सरकारला सादर करण्यात आला होता. मंडल आयोगानुसार ५२ टक्के एवढी लोकसंख्या असणाऱ्या जातींना २७ टक्के जागा ठेवण्याची शिफारस करण्यात आली होती. पण १९९० पर्यंत त्याची अंमलबजावणी झाली नाही.

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीसाठी १९८२ मध्ये भारतीय दलित पँथरने वडाळा, मुंबई येथे पहिली परिषद घेतली होती. पुढे ठाणे, धुळे, जिल्ह्यातील विटाई, कोल्हापूर इत्यादी ठिकाणी मंडळ आयोग समर्थनार्थ परिषदा झाल्या. पुढे देशभरात विविध संघटना, संस्थांच्यावतीने मंडल आयोगाच्या समर्थनार्थ परिषदा मेळावे घेतले गेले. याच काळात आरक्षण विरोधी आंदोलनेही झाली.

जनता दल सत्तारूढ होईपर्यंत व व्ही.पी. सिंगानी मंडल आयोग अंशतः लागू करेपर्यंत अगोदरच्या सरकारांनी त्याची दखल न घेण्याचे एक कारण म्हणजे मंडल आयोग अंमलबजावणीची चळवळ देशव्यापी असूनही ती ओबीसींची जनचळवळ होऊ शकली नाही. इतर मागास जाती या १९३० सालापासूनच दीर्घकालीन जातीव्यवस्था समर्थकांच्या व्यूहरचनेत सामील झाल्या असल्यामुळे त्यांना एकदम या जातीविरोधी लढयात आणणे दुष्कर झाले होते हे होय.^{४५} पुढे १९९० मध्ये व्ही.पी. सिंग यांनी अंशतः मंडल आयोग स्विकारला. अर्थात मंडल आयोगाने ५२ टक्के ओबीसींसाठी २७ टक्के राखीव जागा ठेवल्या. त्या ओबीसींच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत कमीच होत्या.

ओबीसींसाठी मंडल आयोग लागू करण्यात यावा अशा प्रकारच्या लढयाची सुरुवात दलित पेंथरसारख्या संघटनांनी करून आपल्या राजकारणाचा पाया अधिक विस्तृत करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

समारोप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय व्यूहनीतीचा भाग म्हणून 'बहिष्कृत हितकरणी सभा', स्वतंत्र मजूर पक्ष, नंतर शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन अशा वेळोवेळी राजकीय पक्षांची स्थापना केली. मृत्यूपूर्वी त्यांना काँग्रेसला विरोध करणारा प्रबळ असा विरोधी पक्ष स्थापावयाचा होता पण ६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांचे महानिर्वाण झाले. त्यांना अभिप्रेत असणाऱ्या पक्षात डॉ. लोहिया, अत्रे, एस.एम. जोशी अशा समविचारी लोकांचा समावेश असावा यादृष्टीने त्यांचे प्रयत्न सुरु होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या अनुयायांनी ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया नावाचा पक्ष स्थापन केला. १९५७ च्या लोकसभा निवडणुकात या पक्षाचे आठ उमेदवार खासदार म्हणून

निवडून आले. महाराष्ट्रासह वेगवेगळ्या प्रांतात/राज्यात या पक्षाचे कार्यकर्ते होते. पणे पहिल्या दोन वर्षातच या पक्षामध्ये फूट पडली. दुरुस्त आणि नादुरुस्त असे हे गट होते. पुढे नादुरुस्त पक्षाचे दादासाहेब गायकवाड यांनी भूमिहीनांचा प्रचंड असा लढा उभा केला. या पक्षाने कुठल्याही एका जातीसाठी हा लढा सुरु केला नव्हता तर सर्व भूमिहीनांच्यासाठी तो होता. दादासाहेब गायकवाडांच्या नेतृत्वाखाली सुरु झालेल्या भूमिहीन सत्याग्रहाच्या चळवळीचे स्वरूप व्यापक असे होते. या लढयामध्ये मोठया प्रमाणात लोक सहभागी झाले होते. स्वातंत्र्यापूर्वी मोजक्याच चळवळी अशा झाल्या असतील. या लढयामध्ये रिपब्लिकन पक्षाला यशदेखील आले.

दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, दलितांना शिक्षणाची संधी मिळावी, राखीव जागा, नोकर भरती, नवबौध्दांना सवलती अशा अनेक महत्वाच्या प्रश्नावर रिपब्लिकन पक्षाने आपला आवाज उठवला. मात्र अनेक लोक सत्ता स्पर्धेमुळे, नेतृत्वच्या स्पर्धेमुळे काँग्रेसमध्ये डेरेदाखल झाले. पक्षाचे तुकडे पडत राहिले. दलित पँथरच्या उदयाचे हे एक महत्वाचे कारण आहे. रिपब्लिकन पक्षाने संसदीय मार्गाचा अवलंब केला होता. नामांतराच्यावेळी रिपब्लिकन पक्षातील वेगवेगळ्या गटांची भूमिका वेगवेगळी होती. रिडल्स प्रकरणावेळी सर्वानी एकत्र येऊन शासनाला माघार घेण्यास भाग पाडले. पुढे प्रकाश आंबेडकर, रा. सु. गवई, आठवले, कांबळे असे गट निर्माण झाले.त्यांनी आर्थिक, सांस्कृतिक, संसदीय राजकारण,नामांतर, रिडल्स,मंडल आयोगाची अंमलबजावणी, दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार अशा विविध प्रश्नावर आवाज उठविल्याचे दिसते. ओ.बी.सी. अल्पसंख्यांक दलितांतील इतर जाती जमाती यांच्यापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न रामदास आठवले, प्रकाश आंबेडकरांसारखे नेते करित होते.

आमदार मखराम पवार, खासदार प्रकाश आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली विदर्भात बहुजन महासंघाने आल्पावधीत चांगलेच यश मिळवले. अल्पसंख्याक, दलित ओबीसी, कष्टकरी अशा वर्गांना जागृत करित बहुजन महासंघ आपला पाया विस्तृत करण्याचा प्रयत्न करित होता. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीसाठी दलित पॅथर, रिपब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघ कार्यरत होते. सामान्य माणसाच्या जागृतीवर त्यांचा भर होता.

टिपा

१. गणवीर रत्नाकर - बहिष्कृत भारतातील स्फुटलेख, रत्नमित्र प्रकाशन, भुसावळ, १९८१, पृ. १५८
२. कीर घनंजय - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६६, पृ. ६२
३. कुबेर वा.ना. - डॉ. आंबेडकर विचार मंथन, प्रकाशक आर.जी. देसाई, मुंबई, १९८२, पृ. क्र. २०
४. मेणसे कृष्णा - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक व राजकीय चळवळी, लोक वाडःमयगृह प्रकाशन, मुंबई, १९९२, पृ. क्र. २९
५. क्षीरसागर रामचंद्र - भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, नाथ प्रकाशन, जयसिंगपूर, औरंगाबाद, १९७९, पृ. क्र. ७
६. डॉ. गवळी पी.ए. - काँग्रेस आणि अस्पृश्यता, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८५, पृ. ४८
७. डॉ. पंडित नलिनी - गांधी, प्रकाशक दिनकर गांगल, ग्रंथाली, मुंबई, १९८३, पृ. १९४
८. उक्त, पृ. १९९
९. शिखरे दा.न. - (संपा. अनुवादक) हरिजन, गांधी वाडःमय प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र, पुणे, नोव्हेंबर, १९६१, पृ. १५६

१०. खरात शंकरराव - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, प्रकाशन शाम कोपार्डेकर, इंद्रायणी साहित्य, पुणे १९९०, पृ. १७
११. डॉ. पंडित नलिनी - उपरोक्त, पृ. २००
१२. जोळगुळवार भूषण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, संपादक टी. ए. गवळी, प्रकाशिका सौ. नंदिनी गवळी, कोल्हापूर, १९९१, पृ. क्र. ३०९
१३. डॉ. कसबे रावसाहेब, रिपब्लिकन ऐक्य वास्तव व भवितव्य सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ. क्र. ११
१४. डॉ. कसबे रावसाहेब, उक्त, पृ. क्र. ११
१५. क्षीरसागर रामचंद्र - भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, नाथ प्रकाशन, जयसिंगपूर, औरंगाबाद, १९७९, पृ. क्र. २६
१६. लिंबाळे शरणकुमार, 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२, पृ. क्र. ५९
१७. कीर धनंजय - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६६, पृ. ४०
१८. क्षीरसागर रामचंद्र - उपरोक्त, पृ. क्र. ४१
१९. लिंबाळे शरणकुमार (संपा) - 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९२, पृ. क्र. ५९२०
२०. डॉ. जोळगुरवार भूषण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१, पृ. क्र. ३२४

२१. साळवे दिनकर, 'चक्रव्युहात दलित चळवळ' सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे,
१ जानेवारी १९९७, पृ. क्र. १२
२२. डॉ. नलवडे एम.डी. - 'माणगाव परिषद' संपादक रमेश ढावरे, कोल्हापूर,
१९८२, पृ. ७
२३. 'प्रबुध्द भारत' - संपा. मुकुंदराव आंबेडकर, बुध्दभूषण प्रिंटींग, मुंबई
दि.३-१-१९५९, पृ. क्र. २
२४. साळवे दिनकर, उपरोक्त, पृ. क्र. १२
२५. क्षीरसागर रामचंद्र, उपरोक्त, पृ. क्र. १०८
२६. साळवे दिनकर, उपरोक्त, पृ. क्र. १२
२७. लिंबाळे शरणकुमार, 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर,
१९९२, पृ. क्र. २७७
२८. लिंबाळे शरणकुमार, उक्त, पृ. क्र. १५३
२९. लिंबाळे शरणकुमार, उक्त, पृ. क्र. २३४
३०. लिंबाळे शरणकुमार, उक्त, पृ. क्र. २३५
३१. प्रा. क्षीरसागर - भारतीय रिपब्लिकन पक्ष व Dr. Jogadand P.G. - Dalit
Movement in Maharashtra
३२. क्षीरसागर रामचंद्र, भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, नाथ प्रकाशन, जयसिंगपूर,
औरंगाबाद, १९७९, पृ. क्र. १४८

३३. 'प्रबुध्द भारत' , बुध्दभूषण प्रिंटींग (संपादक रुपवते) , मुंबई दि. ५ डिसेंबर
१९६४, पृ. क्र. ७
३४. 'प्रबुध्द भारत', उक्त, पृ. क्र. ७
३५. क्षीरसागर रामचंद्र, भारतीय रिपब्लिकन पक्ष, नाथ प्रकाशन, जयसिंगपूर,
औरंगाबाद, १९७९, पृ. क्र. १५४
३६. 'माणगांव परिषद' - खास अंक, संपा. रमेश ढावरे, १९८२, पृ. ४
३७. साळवे दिनकर, 'चक्रव्युहात दलित चळवळ' सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे,
१ जानेवारी १९९७, पृ. क्र. ३८
३८. साळवे दिनकर, उपरोक्त, पृ. क्र. ४३
३९. साप्ताहित ब्लिट्झ, दि. ५-१२-१९८७
४०. साळवे दिनकर, 'चक्रव्युहात दलित चळवळ' सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे,
१ जानेवारी १९९७, पृ. क्र. २०
४१. साळवे दिनकर, उक्त, पृ. क्र. ४३
४२. डांगळे अर्जून - दलित विद्रोळ, ग्रंथघर प्रकाशन, मुंबई, १९९१, पृ. ८४
४३. दाते सुनिल - बहुजन महासंघ : भूमिका, कार्यक्रम व अपेक्षा, त्रै.मा.
विचारशलाका संपा. नागोराव कुंभार, एप्रिल जून, १९९३, पृ. १०५

४४. बहुजन महासंघ- सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय उठाव, पत्रिका प्रकाशन,
शांताराम पंदेरे, पृ. १/२
४५. साळवे दिनकर, 'चक्रव्युहात दलित चळवळ' सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे,
१ जानेवारी १९९७, पृ. क्र. ३१ व ३२